

Muyitova Kamola Xamidovna

Osiyo Xalqaro Universiteti

2-kurs magistranti

***Annotatsiya:** Aql orqali esa buyum sifatlarini mavhumlashtirish orqali uning mohiyati va umumiy tomonlari bilinadi. Tezisdagi Abu Nasr Forobiyning asarlarida pedagogik qarashlar yoritildi.*

***Kalit so'zlar:** Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' Tarxon Forobiy, somoniylar, Sharq Arastusi, xizmatchi.*

Farobiy (taxallusi; to'liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' Tarxon Forobiy) (873, Farob shahri — 950, Damashq) — O'rta Osiyoning mutafakkiri va qomusiy olimi. Yunon falsafasini chuqur bilgani, unga sharhlar bitganligi va jahonga targ'ib qilgani hamda zamonasining ilmlarini puxta o'zlashtirib, fanlar rivojiga ulkan hissa qo'shgani uchun „al Muallim assoniy“ („Ikkinchi muallim“, Aristoteldan keyin), „Sharq Arastusi“ nomlariga sazovor bo'ldi. Farobiy Sirdaryo sohilidagi Farob (O'tror) degan joyda turkiy qabilaga mansub harbiy xizmatchi oilasida tavallud topadi. O'sha davrda Movarounnahrda somoniylar sulolasi hukmronlik qilayotgan edi. Bo'lajak faylasuf boshlang'ich bilimni O'trorda olgandan so'ng, o'qishini Toshkent, Samarqand va Buxoroda davom ettirdi. Farobiy ilmini yanada chuqurlashtirish maqsadida Bag'dodga yo'l oladi. Olim yo'l-yo'lakay Eronning yirik shaharlari Ray, Hamadon, Isfahon va boshqa joylarda bo'ladi. Bag'dodda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridan kelgan talaba va olimlar to'plangan edi. Bu yerda ko'zga ko'ringan olim-u fuzalolar bilan tanishdi, yunon falsafiy maktabi, turli fan sohalari namoyandalari bilan uchrashib, ulardan ilm sirlarini o'rgandi. Masalan, Abu Bashar Matta ibn Yunusdan (870—940) yunon tili va falsafa asarlarida pedagogic sini, Yuhanna ibn Hiylondan (860—920) esa tibbiyot va mantiq ilmini o'rgandi. Ba'zi tarixiy manbalarda

keltirilishicha, Farobiy 70 dan ortiq tilni bilgan.

Olim 941-yildan Damashkda muhtojlikda kun kechira boshlaydi. Shunga qaramay, ilm bilan shug'ullanadi, falsafa va boshqa fanlar sohasida tadqiqot ishlari olib boradi. U Aleppo (Halab) hokimi Hamdamid (hukmronlik yillari 943—967) iltifoti va hurmatiga erishadi. U olimlarning homiysi sifatida tanilgan edi. Hokim Forobiyni o'z saroyiga taklif etadi, lekin, u saroyga bormasdan, erkin hayot kechirishni ma'qul ko'radi. Shunga qaramasdan, allomaning Halabdagi hayoti sermahsul bo'ldi, bu yerda o'zining ko'plab asarlarini yozdi. Forobiy 949—950 yillarda Misrda, so'ngra Damashqda yashaydi va shu yerda umrining oxirgi kunlarini o'tkazadi. U Damashqsagi „Bob assag'ir“ qabristoniga dafn etilgan.

Mavjud ma'lumotlarga qaraganda, Farobiy 160 dan ortiq asar yozgan. Lekin ularning aksariyati bizgacha yetib kelmagan. Shunga qaramay, mavjud risolalarining o'ziyoq uning buyuk olim ekanligidan dalolat beradi.

Farobiyning asosiy asarlari: „Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida“, „Falsafiy savollar va ularga javoblar“, „Ensiklopediyadan mantiq bo'limining bir qismi“, „Taliqot“ (sharhlar), „Inson a'zolari haqida risola“, „Bo'shliq haqida maqola“, „Donolik asoslari“, „Falsafaning ma'nosi va kelib chiqishi“, „Hayvon a'zolari, funksiyasi va potensiyasi“, „Mantiq to'g'risidagi risolaga muqaddima“, „Mantiq ilmiga kirish“, „Ilmlarning kelib chiqishi haqida“, „Musiqqa haqida katta kitob“, „Baxtsaodatga erishuv haqida“, „Masalalar mohiyati“, „Buyuk kishilarning naqllari“, „Ihso alulum“, „Hikmat ma'nolari“, „Aql to'g'risida“, „Ilmlar va san'atlar fazilati“, „Qonunlar haqida kitob“, „Substansiya haqida so'z“, „Falak harakatining doimiyligi haqida“, „She'r va qofiyalar haqida so'z“, „Ritorika haqida kitob“, „Hajm va miqdor haqida so'z“, „Musiqqa haqida so'z“, „Fizika usullari haqida kitob“, „Fazilatli xulqlar“, „Fozil shahar aholisining fikrlari“, „Jismlar va aksidensiyalarning ibtidosi haqida“, „Aristotel „Metafizika“ kitobining maqsadi to'g'risida“ va boshqa Farobiy asarlari 20-asrning 70—80-yillarida Toshkent va Olmaotada „Falsafiy risolalar“, „Mantiqiy risolalar“, „Matematik risolalar“, „Ijtimoiyaxloqiy risolalar“, „Tadqiqotlar va tarjimalar“ nomlari ostida rus tilida nashr etilgan.

Farobiy ilk o'rta asrda, Sharq Uyg'onish davrida ijod etdi. Bu davr ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi, hunarmandchilik, irrigatsiya inshootlarining yuksalishi, yangi shaharlarning bunyod etilishi, madaniy va ma'naviy hayotning ravnaq topishi bilan ajralib turadi. IX-X asrlarda ichki va tashqi savdo kuchaydi, ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Vizantiya, Afrika mamlakatlari bilan aloqa yo'lga qo'yildi. Bu davr qarama-qarshilik va adovatlardan xoli emas edi. Farobiyning falsafiy qarashlarida o'sha davrning yutuq va kamchiliklari, murakkab va ziddiyatli jihatlari o'z ifodasini topdi.

Olimning ilmfan oldidagi xizmatlaridan biri uning yunon mutafakkirlari asarlarini sharxlaganligi va ularni yangi g'oyalar bilan boyitganligidir. Alloma, eng avvalo, Arastu asarlariga sharhlar bitgan, uning naturfalsafiy g'oyalarining targ'ibotchisi va davomchisi sifatida tanilgan. Farobiy, shuningdek, Aflotun, Aleksandr Afrodiziyskiy, Yevklid, Ptolemey, Porfiriy asarlariga ham sharh yozganligi ma'lum. Bularidan tashqari, Gippokrat, Epikur, Anaksagor, Diogen, Xrisipp, Aristipp, Suqrot, Zenon asarlaridan xabardor bo'lgan hamda epikurchilar, stoiklar, pifagorchilar, kiniklar maktablarini yaxshi bilgan. Farobiy o'rta asrda mukammal hisoblangan ilmlar tasnifini yaratdi. U „Ilmlarning kelib chiqishi haqida“, „Ilmlarning tasnifi haqida“ nomli risolalarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tavsifi va tafsilotini bayon qilib berdi. Mutafakkir tabiat va inson organizmiga xos bo'lgan tabiiy jarayonlarni o'rganuvchi ilm sohalarini birinchi o'ringa qo'ydi. Farobiy ilmlarni quyidagicha tasniflaydi: 1) til haqidagi ilm (grammatika, orfografiya, she'riyat, to'g'ri yozuv va boshqalarni o'z ichiga oladi); 2) mantiq (8 bo'limdan iborat bo'lib, tushuncha, muhokama, xulosa, sillogistika, dialektika, sofistika va boshqalarni o'z ichiga oladi); 3) mat. (arifmetika, geom., astronomiya, mexanika, optika, sayyoralar, musiqa va og'irlik haqidagi ilmdan iborat); 4) tabiiy ilmlar, ilohiy ilmlar yoki metafizika; 5) shahar haqidagi ilm (siyosiy ilm, fiqh, ped., axloqshunoslik va kalom kiradi).

Farobiy fanlarni tasniflashda borliq xususiyatlarining tahlilidan va ularning fanda aks etishidan kelib chiqadi. Uning tasnifi, eng avvalo, tabiatni, tafakkur va nutqni, til va mantiqni o'rganishga qaratilgan edi. Farobiyga ko'ra, ilmlarning

tasnifidan maqsad haqiqatni o'rganish va tasdiqlashdan, uni yolg'ondan farqlashdan iborat. Olimning fikricha, fanlar va umuman bilimlar borliqdan kelib chiqib, borliqni uzoq vaqt o'rganish asosida to'planib boradi. Turli ilmlar bir-birini inkor qilmaydi, balki o'zaro bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanadi. Ular dunyoni idrok qilishga va insonlarni baxtsodatga erishishiga qaratilgandir.

Farobiyning fanlar tasnifida tabiiy va ijtimoiy fanlar o'z vazifasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, matematika, tabiatshunoslik va metafizika ilmlari inson aqlzakovatini boyitishga xizmat qiladi, grammatika, she'riyat va mantiq esa fanlardan to'g'ri foydalanishni, bilimlarni boshqalarga to'g'ri tushuntirish, ya'ni akliy tarbiya uchun xizmat qiladi. Siyosat, axloqshunoslik va ped.ga ovd bilimlar kishilarning jamoaga birlashuvi, ijtimoiy hayotning qonun va qoidalarini o'rgatadi. Xullas, Farobiyning ilmlar tasnifi to'g'risidagi ma'lumoti o'rta asrda turli fanlarning rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi, keyingi davrlarda yashagan olimlar uchun qo'llanma vazifasini o'tadi.

Farobiyning ontologik qarashlari. Mutafakkir borliq muammosini „vujudi vojib“ va „vujudi mumkin“ ta'limotidan kelib chiqqan holda tushuntiradi. Uningcha, „vujudi vojib“ barcha mavjud yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsa, jism va moddalarning birinchi sababchisidir. Farobiy Xudoga birinchi sabab, birinchi mohiyat, deb ta'rif beradi. Xudo birinchi sabab sifatida boshqa sabab va turtkiga muhtoj emas. U yaratadi, lekin boshqa narsalar tomonidan yaratilmaydi. Allohning zotiga qarama-qarshilik, ziddiyat, turli nuqsonlar, beqarorlik va boshqa jarayonlar xos emas. „Vujudi mumkin“ esa barcha yaratilgan, mavjud bo'lgan va yaratilajak narsa va ashyolarni angatadi. Farobiy tabiat, ashyo va jismlar turli shakllari muayyan izchillik va zaruriyat bo'yicha yuz beradigan tadrijiy jarayonlar asosida paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. Butun mavjudotni sabab va oqibat nuqtai nazaridan 6 daraja (sabab)ga bo'ladi: Xudo — birinchi sabab; ikkinchi sabab esa osmon jinlari, so'ng faol aql, jon (annafs), shakl (assurat), modda yoki ashyolar (almodda). Xudo—vojibul vujud, ya'ni zaruriy mavjudlik bo'lsa, qolganlari — vujudi mumkin, ya'ni imkoniy mavjud narsalardir. Bular bir-biri bilan sababiy bog'langan. Xudo, ya'ni „vujudi vojib“ birinchi bo'lib aql faolni yaratadi. Aql esa

har bir sayyoraga xos aqlni yaratadi. Eng so'nggi samoviy aql natijasida Yerdagi aql-ruh va barcha moddiy jismlar, ya'ni 4 unsur: tuproq, havo, olov, suv paydo bo'ladi. 4 unsurdan esa nabotot odami, hayvonot olami, inson zoti va notirik tabiat vujudga keladi. Organik olamga o'simlik ruhi, hayvoniy ruh va insoniy ruh xosdir. Jismlarga harakat xos bo'lib, ular o'zaro bir-biri bilan bog'langan. Shunday qilib, Farobiyning borliq haqidagi ta'limoti keyingi davrlarda hurfikrlilikning keng quloch yozishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Farobiyning gnoseologik qarashlari, ya'ni bilish haqidagi ta'limoti ijtimoiy-falsafiy fikr rivoji tarixida alohida o'rinni egallaydi. Olimning bu boradagi fikrlari uning „Mantiq to'g'risida risolaga muqaddima“, „Mantiqqa kirish“, „Akl to'g'risida“, „Falsafaning ma'nosi va kelib chiqishi“ va boshqa asarlarida taxlil qilib berilgan. Mutafakkir inson Yer yuzidagi oliy mavjudot ekanligini ta'kidlab, uning qobiliyati, tevarakatofdagi narsa va hodisalarni idrok qilish kuchiga katta baho beradi.

Farobiy o'z asarlarida bilish shakllari, insonning ruhiy holati, jon va tananing o'zaro munosabati, mantiqiy fikrlash to'g'risidagi mulohazalarini bildiradi. Uning aytishicha, insonning bilish, ruhiy qobiliyatlarini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolari hayot uchun zarur bo'lgan qon bilan ta'minlovchi markaz vazifasini bajaradi. Farobiy „Ilm va san'atning fazilatlarini haqida“ kitobida tabiatni bilishning cheksizligini, bilim bilmaslikdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, aksidensiya (alaraz)dan substansiya (javhar)ga qarab borishni uqtiradi. Inson voqelikni idrok, sezgi, xotira, tasavvur, mantiqiy tafakkur, akl, nutq va boshqa vosita hamda usullar orqali bila oladi. Olim hissiy va akliy bilish mavjudligini, ular bir-biridan farq qilishini ham aytib o'tadi. Hissiy bilishda sezgi a'zolari yordamida ashyolar, narsa va hodisalarning muayyan sifatleri bilib olinadi. Shu bilan birga, sezgi orqali narsa va buyumlarning muhim bo'lmagan tomonlari ham idrok qilinadi. Aql orqali esa buyum sifatlarini mavhumlashtirish orqali uning mohiyati va umumiy tomonlari bilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. -Toshkent, Abdulla Qodiriy

nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

2. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.- Toshkent, Yozuvchi, 2001.

3. Xayrullayev M. Uygʻonish davri va Sharq mutafakkiri. 1971.

4. Abdukhamidov I., Tojiboyev U. OBJECTIVE REASONS OF THE MIGRATION PROCESS IN THE FERGHANA ECONOMIC REGION.